

ZEVEN VORMEN VAN ATHEÏSME

Een zoektocht om de mens te begrijpen

JOHN GRAY

Hoewel Spinoza in zijn tijd werd bestempeld als een atheïst, heeft hij dat zelf altijd ten stelligste ontkend. Deze aantijgingen waren ook de aanleiding voor het schrijven van zijn Theologisch Politiek Traktaat, zoals hij in een brief aan Oldenburg schreef.

In zijn boek *De Andere Spinoza* haalt Herman de Dijn aan dat John Gray het vermeende atheïsme van Spinoza een *atheïsm of silence* noemt.

Tijdens het schrijven van mijn recensie van De Dijns boek wilde ik weten wat Gray daar precies mee bedoelde en stuitte daarbij op zijn boek *Zeven vormen van atheïsme*.

Nadat ik hierin gevonden had wat Gray met Spinoza's *atheïsm of silence* bedoelde, wekte het mijn nieuwsgierigheid dat er zeven vormen van atheïsme blijken te zijn.

Ik besloot ze alle zeven te bestuderen en uit te werken.

De ondertitel is: *Een zoektocht om het menszijn te begrijpen* en op de zijflap schrijft Literary Review: "Dit boek is om van te leren en om over in debat te gaan".

Misschien een idee om een keer zo'n debat in onze kring te organiseren?

Herman de Dijn

Op 25 september 2019 verscheen in *Tertio* de bespreking van dit boek door Herman de Dijn. Hij was zo vriendelijk om mij die toe te sturen en als voorwoord citeer ik er enkele regels uit.

Atheïsme is in. Boeken tegen God of religie verkopen als zoete broodjes. [...] John Gray's essay: "Zeven vormen van atheïsme" is een welkome bezinning op het fenomeen van het nieuwe atheïsme, maar het is veel meer dan dat. Het demonstreert de rijke verscheidenheid van het atheïsme door de tijd heen. Niet minder dan zeven vormen worden in dit boek besproken.[...] Religie en atheïsme zijn gewoon uitingen van de menselijke geest of cultuur; die fenomenen begrijpen is de mens zelf begrijpen, met zijn goede en zijn slechte kanten. Vandaar wellicht dat aan de Nederlandse vertaling de ondertitel is toegevoegd: "Een zoektocht om het menszijn te begrijpen".

'De' religie bestaat niet. Net zomin bestaat 'het' atheïsme. De meeste vormen van atheïsme zijn volgens Gray transformaties van denkbepelden en verwachtingen die kenmerkend waren en zijn voor het (christelijke) monotheïsme, al dan niet beïnvloed door gnostische inzichten. [...] Naast het hedendaagse, al dan niet politieke atheïsme besteedt Gray uitvoerig aandacht aan atheïsmen die veeleer door niet- of antiverlichtingsdenkers werden ontwikkeld. Dat leidt tot bijzonder interessante besprekingen van Godhaters als Marquis de Sade of William Empson, of van 'het atheïsme van het zwijgen' zowel het mystieke atheïsme van Schopenhauer als de negatieve theologie van Baruch Spinoza. Gray verafschuwt de meeste vormen van atheïsme. Zelf voelt hij zich het meest verwant met de vormen van atheïsme zoals ontwikkeld door Spinoza of Santanyana.

(Verschenen in Tertio nr. 1024, 25 september 2019 door Herman de Dijn)

In dit boek bespreekt John Gray zeven vormen van atheïsme. Ik zet deze vormen even op een rijtje:

1. Het nieuwe atheïsme;
2. Het seculiere humanisme;
3. Het geloof in de wetenschap;
4. Gnosticisme;
5. Godhaters;
6. Atheïsme zonder vooruitgang;
7. Het atheïsme van de stilte.

Wat is een atheïst.

Oorspronkelijk komt het woord atheïsme van het Griekse woord *atheos* dat *zonder god* betekent. Maar atheïsme is ook de ontkenning van het scheppingsidee, dat specifiek is voor de christenen en in de oudheid niet voorkomt.

De wereldgeschiedenis kent vele soorten godsdiensten en aangezien slechts bij weinigen hier een god in voor komt die de wereld heeft geschapen, zou atheïsme dus op nog vele andere godsdiensten betrekking hebben.

I. Het nieuwe, hedendaagse atheïsme een negentiende-eeuws overblijfsel. (blz. 17 – 38)

Voor Gray is dit het nieuwste maar tegelijk ook het flauwste soort atheïsme. Het is volgens hem vooral een herneming van het negentiende-eeuwse atheïsme met zijn aanname van de illusie van de vooruitgang. Maar ik denk dat je toch niet kunt zeggen dat de vooruitgang, zoals de wetenschappelijke bewijsbaarheid een illusie is.

Gray begint zijn betoog met de Franse socioloog en filosoof Auguste Comte. Deze legde de basis van de positieve filosofie.

In de nasleep van de Franse Revolutie nam de rede een openlijke religieuze vorm aan.

Wetenschappers zouden de plaats van de priesters in gaan nemen, maar Comte zag in dat de religie niet uit de door de wetenschap bestuurde samenleving zou verdwijnen. Om hieraan

tegenoet te komen stichtte hij een eigen kerk met positieve sacramenten en bedevaartsplaatsen, die zich over Frankrijk, Groot Brittannië en zelfs tot Latijns-Amerika verbreidde. De grondslag lijkt veel op de sektes die met name in Amerika welig tierden. Hoewel het nieuwe atheïsme alle onwaarschijnlijkheden in het boek Genesis aan de kaak stelde, waren ze daarin niet nieuw. In de vierde eeuw na Christus deed Augustinus van Hippo dit ook al evenals drie eeuwen daarvoor Philo van Alexandrië. En net als Spinoza proberen zij tot op de dag van vandaag met wetenschappelijke theorieën de oorsprong van het universum te verklaren. Maar tot op heden hebben ze nog steeds niet het punt bereikt waarop er nog maar één wereldbeeld overeind blijft.

Wat is de atheïstische ethiek?

Daar is geen duidelijkheid over, want de atheïstische moraal heeft vele gezichten. Karl Marx verwierp de godsdienst omdat het de menselijke solidariteit in de weg stond, de Duitse filosoof Max Stirner vond dat het de individuele zelfontplooiing verhinderde en Nietzsche vond dat de christelijke moraal nederigheid en slaafsheid bevorderde. In onze tijd ligt de nadruk op een wetenschappelijke ethiek.

II. Het vandaag zeer populaire seculiere humanisme: een sacraal relict.

(blz. 38 – 77)

Een relict is een organisme uit vroegere tijden dat de grote veranderingen in het milieu heeft overleefd, terwijl de andere verwante soorten zijn uitgestorven.

Als we kijken naar de Griekse en Romeinse geschiedenis, zien we inderdaad een voortdurende opkomst en ondergang van beschavingen, een ritme dat ook in de natuur wordt waargenomen. (Denk hierbij bijvoorbeeld aan de uitgestorven dinosaurussen).

Zo is het ook met alle soorten religie gegaan.

Geen enkele moderne Griek zal nu nog de goden van de oude Grieken die op de Olympus huisden aanbidden en Angela Merkel zal er bij haar politieke besluiten geen seconde aan denken om offers aan de Germaanse goden Wodan en Donar te brengen om tot de juiste beslissing te komen.

Deze golfbeweging zien we door onze hele geschiedenis heen en werd tot aan de opkomst van het christendom door iedereen vanzelfsprekend gevonden.

Maar het christelijke geloof gaat er echter van uit dat het leven van de mensheid alleen maar steeds verbetert en dat dit proces onomkeerbaar is, dus niet meer kan terugvallen.

Kijken we naar de christelijke geschiedenis dan zien we echter wel degelijk steeds een terugval. Wat te denken van de verwoesting van bijna de gehele antieke beschaving, de beeldenstorm in 1566, de Franse revolutie of het nazisme uit de vorige eeuw. En in deze huidige tijd brengt de ideologie van de islamitische bewegingen ons weer terug naar Middeleeuwse toestanden. Daar doet de toename van kennis niets aan af.

Humanisme; een moraal zonder God.

De grondlegger van het liberale humanisme is John Stuart Mill.

Hij zei van zichzelf dat hij was opgevoed zonder enige religieuze overtuiging en dat hij het geloof niet van zich had afgeworpen, omdat hij het nooit had bezeten. (blz. 52). Zijn geloof was de overtuiging dat de mens een hoger beschavingsniveau kon bereiken door zijn verstand te gebruiken en was er van overtuigd dat elk rationeel mens het collectieve welzijn wilde bevorderen en niet zijn eigen belang najoeg. Het nutsprincipe.

De christelijk opgevoede filosoof Henry Sidgwick vroeg zich echter af wat er gebeurde als het eigen belang met het algemeen welzijn in strijd was. Voor hem stond vast dat het leven van alledag niet werd bepaald door het nutsprincipe, maar door eigenbelang en zorg voor het algemeen welzijn. Hij verdiepte zich in de parapsychologie en hoopte wetenschappelijke bewijzen te vinden voor het voortbestaan van de menselijke geest na het overlijden van het lichaam. Op het einde van zijn leven vertrouwde hij echter een vriend toe dat als hij terug keek op zijn leven, hij alleen maar verspilde uren zag.

De eveneens christelijk opgevoede Bertrand Russell keerde na het lezen van Mills autobiografie het geloof de rug toe. Hij verrichtte baanbrekend werk op het gebied van de logica en evenals Spinoza trachtte hij via de wiskunde volmaakte kennis van de waarheid te krijgen. In zijn *Autobiografie* schreef hij: *“De verstandelijke liefde tot God, zoals Spinoza het noemt, heeft mij nog altijd het beste richtsnoer in het leven toegeschenen, maar ik heb zelfs niet de enigszins abstracte God gehad die Spinoza zich veroorloofde, die ik mijn liefde kon schenken”*. (blz. 62).

Na zijn bezoek aan Lenin in 1920 schreef hij: *“Het bolsjewisme als sociaal verschijnsel moet als een religie worden beschouwd, niet als een gewone politieke beweging”*. Hierdoor werd hij jarenlang door de progressieve intelligentsia gewantrouwd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd hij pacifist en tijdens het interbellum verzette hij zich tegen de Britse herbewapening, die een reactie was op de militaire dreiging van nazi-Duitsland. Toen de Sovjet-Unie over kernwapens bleek te beschikken was hij voorstander van een preventieve nucleaire aanval en later juist voorstander van eenzijdige nucleaire ontwapening. Hij is dus door het steeds veranderen van standpunt het voorbeeld van de opkomst en ondergang van overtuigingen.

Maar hij bleef wel trouw aan Mill's overtuiging, dat het leven van de mensen ingrijpend kon worden veranderd door het gebruik van de rede. (blz. 64-65).

Hoewel Henry Sidgwick en Friedrich Nietzsche totaal verschillende denkers waren, waren ze het over een ding eens: Als het theïsme wordt verlaten, wordt niet alleen de religieuze moraal grotendeels discutabel, maar ook de moraal zelf.

Maar dat het idee van een universele moraal afkomstig is uit de religie, betekent nog niet dat dit denkbeeld overboord moet worden gezet zodra men de religie verwerpt. (blz. 66).

III. Het atheïstische sciëntisme; een wonderlijk geloof in de wetenschap

(blz. 77 – 101)

Hierin neemt de wetenschap de rol en de illusies over van de verlossing en het heil van de christelijke religie.

In 1929 stichtte de Duitse bioloog Ernst Heinrich Philip August Haeckel (Potsdam, 16 februari 1834 – Jena, 9 augustus 1919) een nieuwe religie onder de naam monisme, die onder de intellectuelen in Midden-Europa veel aanhang vond. De grondslag was een wetenschappelijke antropologie, waarbij in de rangorde van rassen de blanke Europeaan de bovenste plaats innam. Julian Huxley, de kleinzoon van de negentiende-eeuwse bioloog Thomas Henry Huxley, die faam verwierf als “Darwins bulldog”, was hier aanvankelijk een voorstander van, maar bij de opkomst van het nazisme veranderde hij van gedachten. Hij ontwikkelde een evolutionair humanisme, waarbij de mensheid kon opklimmen tot een hoger niveau. Hieruit vloeide een evolutionaire theologie voort, waarin het universum zich steeds meer van zichzelf bewust werd en waarbij een opperwezen verscheen, de God van het

monisme. Hierbij ging men echter voorbij aan Darwins theorie, dat evolutie een doelloos en ongericht proces is.

De theoloog en taalkundige C.S. Lewis betoogde dat vooruitgangdenkers, die de samenleving ingrijpend wilden herscheppen, (en uiteindelijk ook de mens zelf), niet konden weten wat vooruitgang inhield. Voor velen ging het om het vergroten van de macht van de mens om daarmee de natuur in dienst te stellen van de mens. Maar de macht van de mens over de natuur betekent volgens Lewis dat sommigen mensen de macht over anderen wilden krijgen. Het eindresultaat was dan ook het herscheppen van de mensheid zelf. Hij omschreef het als: “De laatste verovering van de mens is de afschaffing van de mens”. (blz. 94).

Tegenwoordig wordt de afschaffing van de mens omarmd door denkers die zichzelf transhumanisten noemen (blz. 95).

Transhumanisten denken dat door een explosieve toename van wetenschappelijke kennis de mens de fysieke wereld kan overstijgen en niet meer hoeft te sterven. Ze zijn vonken van bewustzijn, die de dood kunnen ontspringen. In wezen is het een moderne variant op het platonisme, het opgenomen worden in het tijdloze Absolute. En hoewel ze geloven dat God niet bestaat, geven ze aan hun boeken titels die aan de Bijbel zijn ontleend, waardoor ze het propageren als een religie.

De Israëliische wetenschapshistoricus Yuval Noah Harari betoogt dat de toenemende ontwikkeling van de wetenschap uiteindelijk zal leiden tot het uitsterven van de mens. Want door de kunstmatig intelligente biotechnologie zal de mens zijn fysieke en geestelijke capaciteiten misschien kunnen vergroten tot ver voorbij de natuurlijke grenzen, maar als er bovenmenselijke soorten zouden ontstaan, ontstaan er ook groeperingen die ze willen gebruiken zoals misdaadkartels en terroristische netwerken. En daarmee zal de menselijke geschiedenis uiteindelijk ten einde komen. (blz. 97-99).

IV. Het politiek-religieuze atheïsme, gnosticisme en moderne politieke religies in zijn verschillende vormen. (blz. 101 – 132)

Gnosticisme is het geloof dat de mens kan worden bevrijd uit een duistere wereld door het reddende licht van de kennis (blz. 101).

Het geloof dat we in een seculiere tijd leven is een illusie, want seculier denken bestaat grotendeels uit verdrongen religieuze noties.

Gray geeft in dit hoofdstuk hiervan een aantal voorbeelden. Maar of de relatie tussen seculier denken en atheïsme hierdoor nu echt duidelijk wordt?

Anabaptisme.

De 16^e-eeuwse Jan Bockelson, beter bekend als Jan van Leiden, stond aan het hoofd van de anabaptisten, een groep radicale christenen, die het gezag van de kerk verwierpen. Onder leiding van zijn raadgever Jan Matthijs plunderden de anabaptisten de kathedraal van Munster en verbrandden ze de boeken uit de bibliotheek. Matthijs ging daarna nog verder door te stellen dat voor de ware christenen geld een gemeenschappelijk bezit was, dus hij dwong iedereen hun gouden en zilveren munten bij hem in te leveren. Ook werd er voortaan alleen in gemeenschappelijke eetzalen gegeten en werd voedsel dat thuis verstoep lag, in beslag genomen. Deuren en ramen moesten dag en nacht open blijven, zodat er op elk moment controle binnenhuis kon worden uitgeoefend. Zo zag in naam van God een gruwelijke sekte

het levenslicht. In 1534 kwam daar een einde aan, toen hij om het leven werd gebracht. Onder Jan van Leiden veranderde de sekte in een nieuwe en nog extremere vorm, waarin polygamie verplicht werd en wie zich daar niet aan hield werd ter dood veroordeeld. (Twee eeuwen later werd dit opnieuw ingevoerd door markies de Sade).

Hij riep zichzelf uit tot de Messias en voerde een waar schrikbewind met veelvuldige openbare terechtstellingen, allemaal onder het mom dat hij de staat beschermde tegen de kerk.

Jakobinisme

De jakobijnen vormen de belangrijkste schakel tussen de middeleeuwse millenaristen en de revolutionaire bewegingen van de 20^e eeuw. (blz.110).

Tijdens de Franse revolutie gingen de jakobijnen te werk volgens het principe “Medelijden is verraad” en werden daarbij gedreven door religieuze ijver. Zij brachten de eerste politieke religie voort met seculiere erediensten en een toekomstig leven van een denkbeeldig aards paradijs. Kort na de bestorming van de Bastille werden de kerken veranderd in “Tempels van de Rede” en werd heel Frankrijk ontkerkend. Het doel was niet kerk en staat van elkaar te scheiden, maar om het christendom te vervangen door een nieuwe staatscultus (blz. 112).

Bolsjewisme

Tussen de 16^e-eeuwse theocratische stadsstaat en de communistische Sovjet Unie bestaan een paar interessante overeenkomsten.

Zowel de revolutie van de wederdopers als het bolsjewistische regime luidde het begin van een geheel nieuwe orde in. Er kwam een regime gebaseerd op strak gereguleerde arbeid en rantsoenering. Geld en markteconomie werden afgeschaft. Zij zette de traditie van de Jakobijnen voort om met stelselmatige terreur de samenleving te zuiveren.

Lenin nam aan dat hij dit over de hele wereld kon verspreiden.(blz 114).

In zijn “Ophangbevel” werden boeren die weigerden hun graan aan de regering af te staan, opgehangen en prostituees werden geëxecuteerd. Padvinders en leden van de hoofdstedelijke tennisverenigingen ondergingen een zelfde lot en honderden filosofen, filologen, theologen en schrijvers werden het land uitgezet. Dorpen werden met de grond gelijk gemaakt en de bossen waarin bewoners waren gevlucht, werden met gifgas ontbladerd.

De tegenstanders van het bolsjewisme, de Witten, waren niet veel beter want zij moorden ook op grote schaal. Allemaal onder het mom van het stichten van een nieuwe wereld.

De bolsjewistische groepering “De Godbouwers” waren er van overtuigd dat met het toenemen van de wetenschappelijke kennis de mens onsterfelijk kon worden gemaakt.

Het missionaire liberalisme

Het moderne liberalisme trachtte een universele, morele wet te grondvesten op een niet-theïstisch fundament. Gray zet een aantal liberalen tegenover elkaar. (blz. 126 – 131).

1. John Locke

Er wordt in het algemeen van uitgegaan dat het moderne liberalisme is begonnen bij John Locke. Deze verkondigde dat de door God geschapen mens het vermogen had om zijn leven zelf vorm te geven. Mensenrechten waren gebaseerd op de plichten van de mens tegenover God.

2. Emmanuel Kant.

Kant was ervan overtuigd dat een universele moraal kon worden gefundeerd op de rede.

3. Schopenhauer
Schopenhauer vond daarentegen dat het idee van een moraal, die in universele wetten kan worden gegoten, alleen mogelijk is als je in een goddelijke wetgever gelooft.
4. John Stuart Mill
Voor Mill is de vooruitgang van cruciaal belang. In zijn boek *Over Vrijheid* zegt hij dat “*vrijheid alleen van toepassing is op mensen wier verstandelijk vermogen tot rijpheid is gekomen*”, waarmee hij dus zowel kinderen als achtergebleven gebieden uitsluit. De laatste fase van de geschiedenis was voor hem een samenleving waarin iedereen als individu leefde, niet gehinderd door gewoonte of publieke opinie.
5. August Comte
Comte geloofde dat “een nieuwe wetenschap van de mens” in staat was de eeuwige ethische en politieke problemen op te lossen. Voor hem was de laatste fase van de geschiedenis een organische samenleving gegrondvest op de wetenschap.
6. Karl Marx
7. Voor Marx was dit eindstadium het communisme.
8. Herbert Spencer
Voor Spencer was dit een minimale overheid en wereldwijd ongebreideld kapitalisme.

Hoewel deze eindpunten allemaal verschillend zijn, hebben ze één ding gemeen: ondanks alle missionaire oorlogen is er geen aantoonbare ontwikkeling gaande en niets wijst erop dat het in de toekomst anders zal zijn.

V. De Godhaters (blz. 132 – 172)

Markies de Sade

Bij het anabaptisme haalde ik al even Markies de Sade aan. Dit hoofdstuk opent Gray met hem.

Gray's omschrijving van de Sade als: “*heerszuchtig, driftig, opvliegend, extreem in alles met een fantasie op het gebied der zeden die in losbandigheid haar gelijke niet kent*”, behoeft bijna geen nadere uitleg of toelichting meer. De Sade stond bekend als een overtuigd libertijn, wiens geschriften wemelden van beschrijvingen van orgieën vol martelingen, incest en lustmoorden, die werden bedreven door zijn alles overheersende haat jegens God (misotheïsme). De sleutel tot het goede leven was volgens hem “gehoor geven aan de menselijke driften”.

Dostojevski

Als jongeman had Dostojevski zich aangetrokken gevoeld tot het rationalisme en geloofde hij dat de mensheid zich in de loop van de tijd naar steeds hogere stadia kon ontwikkelen, doch na zijn verbanning, dwangarbeid en schijnexecutie kon hij alleen maar minachting voor deze denkbeelden opbrengen. Tijdens zijn gevangenschap was er onder de Russische intellectuelen een nieuwe stroming ontstaan; het nihilisme. Tegenwoordig is een nihilist iemand die nergens in gelooft, maar destijds geloofden ze heilig dat de wetenschap de godsdienst kon verwerpen. Een belangrijk onderdeel van hun filosofie was dat het leven van de mens wordt gestuurd door de natuurwetten, wat we ook terug vinden in de filosofie van Spinoza. Dostojevski zag daar echter niets in. Hij voorzag dat dit zou leiden tot moord en tirannie, want zei hij: “*als men leeft volgens de natuurwetten is alles geoorloofd en hoeft men zich van de*

mensheid niets aan te trekken". Hij schreef er meerdere boeken over waarvan de bekendste *De Gebroeders Karamazov* is. Hierin wordt het streven naar harmonie door Ivan Karamazov afgewezen en staat de verwerping van de theodicee centraal. In de passage waarin Ivan zegt: *"Het entreekaartje voor de harmonie te duur. Het is niet dat ik God niet aanvaard, maar ik geef hem alleen het toegangskaartje terug"*, spreekt hij namens Dostojevski zelf.

William Empson

Tekenend voor de verwarring in het seculiere denken is William Empsons uitspraak: *"Het voornaamste dat ik had geleerd, nadat ik mij in de grondslagen van de ethiek had verdiept, was dat de christenen met hun onophoudelijke propaganderen van folteringen in wezen de duivel aanbidden"*.

Empson vond dat de christelijke God het zuivere kwaad was en verwoordde dat als volgt: *"Pure afschuw lijkt mij het enige juiste gevoel dat Gods 'rechtvaardigheid' bij mij kan oproepen, hetzelfde gevoel als de kampcommandant van Bergen-Belsen oproept"*. Een wel heel krasse uitspraak net als zijn vergelijking van de christelijke God met Josef Stalin.

Let wel; hij heeft het over de christelijke God niet over God!

Het allerergst vond hij dat de christelijke God de gelovigen eeuwige pijnigingen (de hel) in het vooruitzicht stelt al ze niet gehoorzamen aan zijn leer. Hij vroeg zich dan ook af waarom de christelijke God een kosmisch martelsysteem had geconstrueerd en hoe het mogelijk was dat dit eeuwenlang had kunnen blijven bestaan. Hij concludeerde dat *"het behagen scheppen in wreedheid niet zulke grote aantallen mensen zou hebben aangesproken als zij niet door het christendom waren bedorven"*. (blz. 166).

Al worstelend met deze moeilijkheid kwam Empson uit bij het gnosticisme en na zijn lange reizen door Azië hield hij zijn verdere leven belangstelling voor het boeddhisme, omdat dat een alternatief bood voor de westerse opvatting dat behoeftebevrediging het belangrijkste doel in het leven is. Hij zag het christelijk universum als één grote martelkamer en 'verlossing' als bewijs dat het de menselijke vrijheid ontkent.

VI. Atheïsme zonder vooruitgang. (blz. 172 – 196)

George Santayana

Santayana was een bewonderaar van Spinoza. Hij vertoonde ook een paar overeenkomsten met onze Nederlandse filosoof. Allebei leefden ze solitair en ook hij wees een aanstelling aan het Corpus Christi College in Oxford af omdat hij meende dat dit zijn geestelijke vrijheid zou beperken. Hij was een van de weinige filosofen die in navolging van Epicurus en Lucretius afstand tot de wereld bewaarde en zijn leven lang naar gemoedrust streefde.

Over zijn atheïsme zegt hij: *"Mijn atheïsme is evenals dat van Spinoza waarachtig trouw aan het universum en loochent alleen het bestaan van goden die door mensen zijn geschapen naar hun eigen beeld en gelijkenis en die ten dienste staan van hun menselijke belangen"*.

Net als Spinoza beschouwde hij de openbaringsgodsdiensten als voortbrengselen van de menselijke verbeelding. Hij was er ook van overtuigd dat de orde, die in de natuur bestond, niet het werk was van een goddelijke schepper en dat de natuur onafhankelijk was van wie of wat dan ook. Hij noemde zichzelf een materialist, maar wel een van een heel andere orde dan de Franse of die van de Sade. Natuur was een creatieve energie die alles in de wereld voortbracht. In tegenstelling tot de voorgaande "atheïsten" wees Santayana het idee dat de beschaving vooruitgang richting volmaaktheid van de hand. Alleen op mechanisch en technologisch gebied is vooruitgang mogelijk. De kardinale fout van het christendom was

volgens hem het platonisme, die het Goede zag als een kracht, maar nadat de kerk zich met deze kracht had vereenzelvigd was zij onverdraagzaam geworden en werkte een illusoire voorstelling in de hand. Hij heeft dan ook een vernietigende kritiek op Bertrand Russell, die zich in de ethiek aangetrokken voelt tot het platonisme.

Joseph Conrad

Nadat hij als zeekapitein zes maanden de rivier de Congo had bevaren, zei Conrad zijn zeemansleven vaarwel en werd schrijver. Congo was op dat moment het privédom van koning Leopold II, die daar beschaving en vooruitgang wilde brengen, maar Conrad zag dat dat gepaard ging met het martelen en uitmoorden van de plaatselijke bevolking. Hierdoor kon hij geen enkele visie op vooruitgang en menselijke verbetering meer serieus nemen. Het christendom had hem altijd al tegen gestaan en denken vond hij de schadelijkste eigenschap van de beschaafde mens. Hij had dan ook vernietigende kritiek op het rationalisme in de ethiek, die propageerde dat zelfonderzoek en de rede de weg naar de vrijheid was. Zijn leven als zeeman had hem geleerd omstandigheden te aanvaarden, waar nu eenmaal niets aan te doen was.

“De strijd van de zeeman met de oceaan is het beeld dat staat voor de toestand, waarin de mens zich in een goddeloos universum bevindt. Geen enkel visioen van vooruitgang en verbetering is opgewassen tegen het noodlot. Het is het onpersoonlijke van de zee dat de mens zijn vrijheid verschaft.”

Dit vermogen om het lot te aanvaarden was het uitgangspunt van Conrads afwijzing van het vooruitgangsidee en van zijn atheïsme.

VII. Het atheïsme van de stilte (blz. 196-217)

Nu komen we aan het onderdeel dat mij in Herman de Dijns boek *de Andere Spinoza* aanzette om te achterhalen wat daar mee werd bedoeld en uiteindelijk leidde tot deze boekbespreking.

Gray begint het hoofdstuk over Spinoza met de volgende woorden (blz. 203):

“Het is niet eenvoudig om een duidelijke lijn te trekken tussen atheïsme en negatieve theologie. Een atheïst die ontkent dat de wereld door een god is geschapen, zou kunnen stellen dat een god over wie weinig of niets positiefs kan worden gezegd, de wereld heeft doordrongen. Spinoza, die geloofde dat deze immanente God langs verstandelijke weg kenbaar was en tegelijkertijd meende dat het Opperwezen alleen op een negatieve manier kon worden beschreven, was zo’n atheïst. Spinoza’s God was geen eindig object maar een oneindige substantie die eeuwig bestond, zonder begin of einde; het was een God die identiek was aan de wereld, maar toch geen eigenschappen bezat van de dingen die in de wereld zijn”. Doordat Spinoza zelfs de logische mogelijkheid van een schepper uitsloot, is hij eigenlijk een uiterst radicale atheïst, maar aan het eind van de *Ethica* stelt hij dat: *“ons heil, gelukzaligheid en vrijheid bestaan uit de constante en eeuwige liefde tot God”.*

Spinoza probeert dus twee totaal verschillende beschouwingen in één systeem te plaatsen. Zelf zegt hij hierover: *“Ik zeg niet de beste filosofie te hebben gevonden, neen, maar ik weet dat ik de ware wijsbegeerte begrijp”.* Voor hem stond wel vast dat de wiskunde de toegang verschaft tot eeuwige waarheid, maar zijn filosofie had weinig te danken aan experimentele onderzoeksmethoden, maar meer gemeen met de middeleeuwse scholastiek.

Hij zegt: *“Wie de intellectuele liefde tot God wil kennen, moet alle natuurlijke gevoelens opgeven”.* Maar waarom zouden we dat doen? De Poolse filosoof Leszek Kolakowski noemde het denken van Spinoza: *“het product van een gelaten mysticus, die zijn persoonlijke*

mystiek in een cartesiaans intellectueel model heeft gegoten” en Santanyana drukt het als volgt uit: “Door alle menselijke zwakheden te overwinnen betrad Spinoza het heiligdom van een serene bovenmenselijke wijsheid”.

Maar daarmee was het probleem van Spinoza’s gelijkstelling: God is natuur, niet opgelost. In Spinoza’s denken zijn meer spanningen te bespeuren. Zo is hij een bevlogen voorvechter van de vrijheid van denken en meningsuiting, maar daarnaast kon hij zich niet voorstellen dat de meeste mensen ooit rationele wezens zouden worden en er daarom leiding aan hen moest worden gegeven. Het komt er dus op neer dat de vrijheid onderwerping aan het noodzakelijke is. (blz. 209 – 210).

De Joods-Russische denker Lev Sjestov noemde Spinoza dan ook de profeet van de fatale illusie. *“Zijn streven is er op gericht de hele wereld in één systeem van noodzakelijke waarheden te omvatten, waar voor geestelijke vrijheid geen plaats is.”*

Hij vond Spinoza dan ook meer een negatieve theoloog dan een atheïst.

Is het daarom dat Gray Spinoza een *atheïst of silence* noemde?

Conclusie

Atheïsten kunnen individualist, socialist of liberaal zijn; ze zijn er allemaal van overtuigd dat ze zich inzetten voor het heil van het mensdom.

We zagen dat generaties atheïsten vol verwachting uitzagen naar de komst van een betere mensheid en ieder had zo zijn eigen methode om dat te bewerkstelligen. De meesten gingen echter gepaard met gruwelijke martelingen en massamoorden.

De stelling dat door het voortschrijden van de wetenschap de religie zal uitsterven, wordt tegengesproken doordat de religie juist in allerlei vormen opbloeit als nooit te voren.

Gray eindigt zijn boek dan ook met de woorden:

“Wie atheïsme en religie wil begrijpen, moet het gangbare idee laten varen dat ze elkaars tegengestelden zijn. Het huidige atheïsme is een voortzetting van het monotheïsme. Een goddelijke wereld is net zo mysterieus als een wereld doordrenkt van goddelijkheid. Het verschil daartussen is misschien kleiner dan men denkt”.

Inderdaad een mooi onderwerp voor een debat.

© Gonny Pasman - Sakkers

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Met dank aan Herman de Dijn, wiens opmerking in zijn boek “De Andere Spinoza”, dat John Gray Spinoza een “atheïst of silence” noemt, mij inspireerde tot het schrijven van deze recensie. Hij stuurde mij zijn artikel over Gray’s boek in Tertio, waarvan ik citaten mocht gebruiken voor mijn voorwoord en becommentarieerde de eerste versie van deze recensie en voorzag het van een aantal aanvullingen.

Ook bedank ik Henri Krop, die de tijd en moeite nam om mijn recensie te lezen en eveneens van commentaar en aanvullingen voorzag.

Door Herman en Henri is het uiteindelijk deze verbeterde versie geworden.

John Nicholas Gray (South Shields, 17 april 1948) is een prominente Britse politiek filosoof en schrijver. Hij was hoogleraar European Thought (Europees Denken) aan de London School of Economics and Political Science.

Academische carrière

Gray studeerde 'Filosofie, Politiek en Economie' (PPE) aan Exeter College in Oxford, waar hij tevens promoveerde. Gray begon zijn universitaire loopbaan als docent Political theory (politieke filosofie) aan de University of Essex, hij werd fellow van het Jesus College Oxford, en werd uiteindelijk hoogleraar politicologie aan de University of Oxford. In 1998 werd hij hoogleraar European Thought (Europees Denken) aan de London School of Economics. In 2008 ging hij met emeritaat. Verder was hij onder meer visiting professor aan Harvard University (1985-1986), Tulane University's Murphy Institute (1991) en Yale University (1994) en was hij Stranahan Fellow aan het Social Philosophy and Policy Center van Bowling Green State University (1990-1994).

Werk

Gray schrijft regelmatig in The Guardian, New Statesman, en The Times Literary Supplement en heeft een aantal invloedrijke boeken geschreven over politieke theorie, waaronder Straw Dogs: Thoughts on Humans and Other Animals (2003), een aanval op het humanisme, dat hij beschouwt als een wereldbeeld dat afgeleid is van religieuze ideologieën. Volgens Gray is de vrije wil, en daarmee de moraal, een illusie en hij beschouwt de mensheid als een roofzuchtige soort die andere levensvormen uitroeit en zijn natuurlijke omgeving vernietigt. Hij bekritiseerde in het boek Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia (2007) het utopische denken dat in de Verlichting de gedaante aannam van het vooruitgangsgeloof en dat een modificatie is van de verlossingsgedachte die door het christendom werd geïntroduceerd. Gray was een aanhanger van New Right in de jaren tachtig en daarna van New Labour in de jaren negentig. Tegenwoordig ziet Gray het conventionele links/rechts-spectrum van conservatisme en sociaaldemocratie als onbruikbaar. Gray is ook bekend geworden vanwege zijn controversiële studie naar de ongemakkelijke relatie tussen het pluralisme en liberalisme van Isaiah Berlin en vanwege zijn sterke kritiek op het neo-liberalisme en de mondiale vrije markt. Gray is pessimistisch over de mogelijke verandering van menselijk gedrag en voorspelt dat de eenentwintigste eeuw geteisterd zal worden door oorlogen door de toenemende schaarste van natuurlijke bronnen.

Bron: Wikipedia